

մ'ունենայ, եւ կայս' ինչ-կորէ բառին հետ, ա. W. 47, MSL, X, 278. Իսկ ի ծագած է *dv* է, "երկու, թուականի վերաբերյալ. հմմտ. *bellum, duellum*)": Այն սխալ ենթադրութեան վրայ թէ հնդեւր. -ի կրնայ երեւան գալ հայ. Ժ Ժայնիւ, հաստատուած են համեմատութիւններս ինչ-ժ-ի լիւ. *korūšis* (գրի տեղագիտութիւն ալ բոլոր-ը" տարակուսական է, ա. § 12), ինչ-թ-ը գրթ. *hardus* (այս բառն աւելի կայս ունի յունական բառին հետ *γος* օր օր "շարհաբերիչ, սատակ", իր. *garg* "վայրենի, սմարդի", Նախնական հոգեխոսական գործածութիւնը կը տեսնուի տաւիւրի ինքն-ը բային մէջ.), ինչ, իւ. *kaistū kaitaš kaisti* "սաքնալ", (բայ տակէ՛ ամենեւին ապահով չէ թէ լիտաւերէն բառը հնդեւր. *ai* մը բովանդակէ. *solmsen. caelum* բառին հոս վերաբերիչ լաւ — բառ *Solmsen, Zur lat. Lautgeschichte* է 184, — շատ անապահով է. յամենայն զկայս ի հարկաւորութեան՝ ինչ-թ բառին Ժ Ժայնի կրնայ մեկնուիլ *d + s* է եւ ժի համար ալ կրնայ գերմ. *heiss* օրինակ բերուիլ.): Ընդհանր (նկերագրել.) աղբւր չունի *xo - λυ* միւս ալ բային հետ, վասն զի իրաւացի չէ բաժնել ընդհանր չեզոքէն՝ հանդիման անոր ինչ-դանիս պատճառականով եւ իսկ բառն: Կոթը կապա-կցութիւն չունի բառերուն հետ՝ *հու. kotora* "կոբի", կամ *հը. hadara* "կապերս", այս բառը կը բովանդակէ իւր մէջ -որ վերջաւորութիւնը (հմմտ. § 81), որ հայերէնի մէջ շատ արգասաբեր է, իսկ արմատը՝ հնդեւր. փոխանկութեամբ՝ յերեւան կ'իյնէ ինքն-ը, ինչ-թ բառերուն մէջ. կրնայ ի նկատի առնուիլ հնդկ. *gada-s* "հիւանդութիւն" բառը՝ որուն հետ կը միացնէ *Uhlenbeck* բառերս՝ լիւ. *gendū* "ապակախիւ", *gadanti* "ապակա-նել", (նկեր.) [որոնց հետ *Wood IF Anz. XV 107* գերմ. *quetschen* մ. ստորին գերմ. *quattern* ալ կը համեմատուի]: Կոթ բառին չ տարբ. ինչ- լիւ- յառաջ եկած ըլլալ, բայց պէտք չկայ որ յուն. *xyλλός*ի հետ աղբւր ունենայ. աւելի -նո- դերբայ անցեալն է ինչ-թի (KZ, XXXVIII, 203), (Ասոնց կարգէն է նաեւ Բուզգէի յիշելու զանց բառն ինչ-թայականը, որ ոչ հնդկ. *khalas* -ի "կալ", եւ ոչ ալ յուն. *χαλιδ* բառին հետ առնու- չութիւն ունի, Գարծեալ խոսելով ուրիշ բանի մը բառի վրայ որոնք Բուզգէի լիւ- չէր, մտա- գրի կ'ընեն թէ ինչ-թ բառն լաւ. *Aratus*ի հետ հայ չունի, վասն զի *δ* առ. տաւելն կրնայ մեկնուիլ հնդեւր. -*ai*-է, բայց ոչ -*hi*-է. ինչ-թ — յունա- բերին միջնորդ բառի մը միջնորդութեամբ — պարզապէս լատիներէնէ փոխառուիլ բառ մ'ըլլալու է, հմմտ. լաւ. *scutellat* փոխ առնուած -*ai*-ադ բառը՝ որ արդէն Ս. Գրքի թարգմանութեան մէջ կայ) խնդրական է թէ ինչ-թ կարենայ ինչու-իւ յուն. *κελαίνος*ի հետ, վասն զի կրնայ ըլլալ որ *κελαίνος* լաւ. *celare*ի հետ կապակցութիւն ունենայ եւ հնդեւրական *ke* ունենայ (հմմտ. *Hirt, Abhandl. է 86*), միջնորդ հնդկ. *kāla-s* "սեւ", *հու. kalā* "տիգ" ու, լաւ. *cālīgō* չին համեմատյիւր Ժայնիւարով. ինչ-թ ինչի իրաւուն յուն. *καλάθος* բոլորովին ինքնակալ բառին հետ ստուգի կապակցութիւն ունենայ, այն ստեղծ պէտք է ընդունիլ.

որ փոխառու է: Կը մնայ ինչ-թ (ի. - - - *արմատ*) = իր. *curach*, եւ ինչ-թ գրթ. *hawri* "ածուղ", եւն: Հոս պէտք է մտադիր ընել որ ինչ-թ բայի "նաւակ" իմաստ ունենալէն՝ կը նշանակէ նաեւ "տաշտ, գուշ", եւ այս նշանակութիւնն անշուշտ հնագոյնն է. (հմմտ. հնդկ. *kumbhā-s*, աւետ. *avmba* "պղտ, պատուկ", յուն. *κύμβος* "անօթ", *κύμβη* "նաւակ". որոնց վրայ աւելցնելու ենք թերեւս նաեւ գերմ. *humpen* "բժշկական, բաժակ", ընդհակառակն կըրթ. *cwmn* "ծոր", գաղ. *Cumba* թերեւս կրնայ ուրիշ տեղ գետեղուիլ, հմմտ. *Stokes, Sprachschatz, է 93, Zupitza, Gutturale, է 55*. հայ. ինչ-թ բառին մասին՝ հմմտ. § 29): Գարծեալ շատ անգամ իբրարու լիւ- թը կը գտնուին "պղտն, եւ "լաւարան, հնոց, փառ, նշանակութիւնները (լաւ. *furms* "հնոց", *հիւն-ցրոն* "պղտ", *այստեղ* "հնոց", նշանակութիւնն յայտնաբեր հնագոյնն է. եթէ ստոր հակառակը հնդկ. *ukhā* "պղտն, սան, աղբւր ունի գրթ. *auknsk* հետ" ինչպէս կ'ընէ *Kretschmer, Einleitung է 147* —, "պղտ", նշանակութիւնը հոս կրնար հնագոյնն ըլլալ): Բայց որովհետեւ միւս կողմէն շատ հնարար է որ "կրակերան, հնոց, կրակակալ" գաղափարը՝ իբրեւ միջին գաղափար ունենալով "կրակակալ հանդերձ կրակով" երթայ յանդիման "կրակի իմաստին", (հմմտ. լաւ. *focus*, "կրակեղ", *իտալ. fuoco*, գաղ. *feu* "կրակ", *հուր*), ըստ այսմ եւ հնարար կը համարեմ թէ ինչ-թ կրնար անանց մ'ըլլալ ինչ-թ բառին: Այս ինչ-թ բառին նմանութիւնը իր. *curach*ի հետ (ծա- գած **kuruko-s*, *Stokes, Sprachschatz, է 93*) աւելի անկայտնի բան չէ՝ քան թէ հայ. ինչ-թ եւ յուն. *κυρτός* "աղեղակալ", բառերուն մի- ջեւ եղած նմանութիւնը:

(Հ-բուն-իւնի)

ՀԱՆՔԵՐ ՊԵՏԵՐՍԸՆ

ԸՆԴԳԻՄԱՌՈՍՈՒԹԻՒՆ

ՆԵՐՈՒԿԱ ՊԵՏԵՐՍԸՆԻ ԽՆԴԻՐԸ

Անցեալ տարի Սեդրակեան արքայախոսութիւնը գործերին մէջ չեղելով ի նիւթէն, ի մէջ այլ պատկերաբանութեան հետ կապակցութիւն չունեցող նիւթոց, խոսած էր նաեւ պատարագի բաժակին վրայ (էջ 297—309): Սեդրակեանի խնդիր բնածայն այս նիւթը շոշափած է նաեւ Երուսաղէմի արքայախոսութեան "Ելյոս, շաբաթաօրէի մասի" Ով որ առաջնայն գրուածքը կարգաւորու է, վերջնայ գրութեան՝ լիւ արեւադանգ ըլլալ պիտի խոստովանի: Սակայն նոյն ինքն Սեդրակեան Եր. Ա. ի արքայիւր, զոր արեւա խորհրդացով մը լատարութեամբ ամենեւին չէ յիշատակեր — զերթէնոր բան մը չ'ըսեր, այլ այն ինչ որ 50 տարի յառաջ Ե. Պ. պատարագը Մատթէոս արքեպիս-

կայսր դարձե էր¹։ Ահա այս պատճառաւ մեր պատասխանը որչափ ալ լար. Վ. ին է, մէկանիւրուս ալ կը հայի²։

Հանդիսարանի հեղինակին հանած հետեւութիւնը լար. Վ. իւր գրութեան սկիզբը կը ղնէ գրեւոր. «Երբ իրացեալսն բարձրանալը պիտի համարուի»³ թէ Հայ եկեղեցւոյն սովորութիւնն հնագոյն է. վասն զի ընդհ. եկեղեցին⁴ իր առաջին դարերէն առհասարակ անխառն կ'ապարարէր⁵։ Այս աստիճանի խորքաւ վճիռ մը այսպիսի ծանր թիւթի մը մէջ կարելի համար՝ հաստատուն ապացոյցներու բնագրամալ շարքի մը տեղ բռնած է լար. Վ. ին շափապանց լայն սիրտը։ Բայց իրաւամբ լար. Վ. մեր բառին դէմ բողբոջելով կը պահանջէ, որ իւր յառաջ բերած՝ «Զանկարիչ ապագայները», որոնցմով իւր վճիռը լի ու լի ազգարացած է, յառաջ բերուին եւ եթէ հնարէ խորտակուին։ Սկիզբը ուրեմն զանոնք մի աւ որ յառաջ բերել⁶։

1. «Ոմանք կ'սկսեն թէ Պատերի առնին բաժանիքը ջրախառն էին, մանաւանդ Հրեայք զուտ գինի խմելու սովորութիւնը չունէին. գինուններուն մեծ մասը ասոր հակառակը կ'ուզէին ապացուցել⁷։» — Անտարակարգ մեր վարդապետը չի գիտեր իրենց այս հակաբանութիւնը առաւել, թէ Հրեի տրուածը ճիշդ ալ ետ կը դարձուի, ինչն նախ այդ գիտուններէն գոնէ մէկ երկուսին առունները չէ տեսած. դարձեալ ապացուցել ուզելը աակաւին կորեհալ չէ։ լար. Վ. ալ կ'ուզէ «ապացուցել», ինչդին անոր վրայ է թէ յաջողած է։ Զուր տեղ օգու վրայ բերելը չէր չինքն լար. Վ., եթէ գաւթը լար. Վ. «Հիմնական տարբերութիւն» կարգացած ըլլար, ուր ազգի հայ քննադատութեան այս պարագլուխը նոյն իսկ Հրեից գրեթէն կը հաստատէ թէ Հրեայք ջրախառն գինի կը խմէին պատերի բնութեայ ժամանակ (տ. էջ 225 — 226. տ. նա եւ էջ 161 ծնել)։

2. «Այս բերքի ի բերդ որթոյ — աղբէն բաւական պերճախօս ապացոյց մըն է՞ն կը շարունակէ Բղեցի վարդապետը։ Որո՞նք հետ է լար. Վ. ին վէճը. եթէ ջրով պատարագ ընող հերետիկոսներու դէմ գրիչ առած է, աւելորդ աշխատութիւն է, որովհետեւ անոնք բարեբախտաբար այսօր ալ եւս չկան» Բերիտոսի այս «ի բերդ որթոյ» խօսքն ըստ նորագոյն մեկնացող թէ սրբապատեալ բաժանիկ վրայ իմանալու է, այլ այն բաժանիկներն միայն, որ ըստ պատերի արարողութեան⁸ ընթերցելի վերջեր կը մատուցուէր, թէ այս այսպէս է՝ յայտնի է նաեւ ասկէ որ Ղուծի. աւետարանիչ (ԻԲ. 18) սրբաործութիւնն յառաջ բռնածը կը պատմէ, որով եթէ Հրեից սովորութեան հակառակ այն բաժանիկ՝ զոր «ի բերդ որթոյ» խօսքը կ'անդարձէ, նոյն իսկ անապակ ըլլաւ, ասով չէր ցուցուէր թէ սրբաործութեան բաժանիկ ալ անխառն էր։ Ասկայն վարդապետ մ'ընդունելիք նաեւ թէ Բերիտոսի այս խօսքը սրբաործեալ բաժանիկ համար բռնած ըլլայ, միթէ ասով բաժանիկն ջրախառն ըլլալը կը

ժխտուի. բնաւ ամենեւին, ինչու որ ի բերդ որթոյ խօսքը լակ հաստատական է եւ կը յայտնէ թէ Տէրն մեր պատարագի հոգեւ զոհին իբր նիւթ զիւնի յորթոյ ընտրած է։ Այս երկու «ապացոյցներուն», խեղճութիւնը լար. Վ. իսկ հասկեցած է որով կը ստիպուի գրել. «Աւելի ուղիղ հաստատան մը բնաւ համար կարեւոր է գիմել պատմական աղբիւրներու»⁹։ Թեւ սրբապետը ու ցամբած աղբիւրներէ յստակ ջրով հանելու աշխատած է՝ այն հիմայ կը տեսնենք։

3. «Մակարի Երուսաղէմայ Հայրապետն ի 334 թ. հանդիսին մէջ կը կարգանք... Գէայն ջնրմ բոտ առաքելոցն աւանդութեան եւ զբաժանի անապակ տանց իրիք խառնածոյ եւ ոչ ապակաւ նացու իւր գրիկը¹⁰։» — Մակարի աւ Վրթմանէն հայրապետ թուղթն է անկարկածը¹¹, որ անորոշուի անխառն է ինչպէս բաւական ապացուցած է Սեղրակեան¹²։ Զարգեց այս կերպ յառաջանալու թղթի միայն հաւ ծանրանալ, որուն հարապատեւութիւնը պաշտպանելով՝ նախատեղ մին է ոչ միայն լուսաւորչի եւ անոր որդւոյն Վրթմանայ, որ կարծես Բերիտոսեանի կ'աւս կ'աւսուէր, այլ եւ աւելորդ հայ եկեղեցւոյ։ Մեր մատենագրութիւնը այսպիսի անվանակ գրութիւններով շատ ճիշտ է, միայն թէ լուրջ ուսումնասիրութեան մը մէջ ասոնց ապակաւիւր աւելի աննկելի է քան թէ ունայն եւ անպատու կարծիքներով խօսիլ, իսկ լար. Վարդապետն յանցանքը միայն այս չէ. վասն զի երբ բաժանիկն անապակ ըլլալուն ցուցումներ փնտռելու ըլլայ, անոր հանդէս գրածներուն հաւատ կ'ընեն յայն, իսկ երբ իւր ձեռքն ունեցած մէկ ցուցման հարապատեւութիւնը յիշեալ հեղինակին կողմէն վստահի երեքտեղած տեսնէ, չիմանալու կը զարեւէ։ Անհարապատ գրութեանց վկայութիւնն անորոշ դարձնելը նաեւ եւ Հանդիսարանի մէջ, որ ի մէջ այլոց ի յանդգնի կիսգինունէն անապակ պատարագելու ապացոյց յառաջ բերել հետեւեալը։ «Անապական գինեաւ աւանդեցաւ մեզ սուրբ խորհուրդն», մինչ այս սուրբ ջրախառն պատարագի նպատակարար ամբողջ թուղթ մը ձգած է. մենք յառաջ բերենք միայն կտոր մը. «Բանդի զմանեանին զմեզ երբեք Բերիտոս, որ եւ զմեզ մեր երարք, յայն ասկա ջրովն յայտ առնի ժողովուրդն, իսկ զինքով արհւն Բերիտոսի։ Այլ յորժամ ի բաժանիկ անդ իւրեւ լուր ի զինք, միայն ժողովուրդն ընդ Բերիտոսի, եւ ժողովուրդն որ հաւատայն ի նա ընդ նմա յոր հաւատայն միտցեալ ոգեխառնին։ Այս միտքաւորութիւնն եւ խառնումը ջրովն եւ գինւոյն այնպիս իմն լինի ի բաժանիկ միմեան, զի ոչ կարեն այնեւ հետեւ բաժանիկ Սեմանը ջուր եւ գինի»¹³։ Արդ կրնա՞ր ասկէ աւելի բացայայտ ջրախառն

¹ Յ. Գրեք թղթոց էջ 407—412։

² Պատմիկաբարդութիւն էջ 309 եւ յլ.։

³ Թուղթն հարապատեւութեան ջրապատեւութեան եւ նաեւ Մեկեք Թանգեան «Հայոց եկեղեցական իրաւունքը», Եւրոպ. 1903 էջ 483։ Չնիք կարեւոր, որ այս անթղթը մեր ոսկի դարու թարգմանչաց աղբէն վերկեր, եթէ յետագայ դարերու գործունաւ չլքուի։

⁴ Collectio ss. ecclesiae Patrum, Գրիգոր 1820, Հատոր ԺԳ. Թուղթ 63 տ. Գիկիզեա, էջ 210 եւ յլ.։

⁵ «Հանդիսարանն ուղղափառութեան Հայոց եկեղեցւոյն» Գ. Գ. 1854 էջ 337 յլ.։

⁶ Հմմտ. մանաւանդ Թ. Մալցեմատի Commentarii n quatuor evangelistas, T. 1, p. 406, Մալցե 1853։

պատարագ քարոզել Կիրիլիանոս եւ սակայն միայն ճշմարտութեան հակառակելու դիմումը անհաւաքապատ գրութեանց ոչինչ օգնութեանը կը դիմուի:

4. Նոյն իսկ եթէ ըսածիդ պէս Մակարին գրութիւնն անվաւեր ըլլայ, եւ ձայնէ իր. Վ. իմ ապացոյցներս չեն ապառք: «Եղջ՝ Տաննէն Ոսկերեւան, Եփրեմ խորի, Գր. Նիւսապրի եւ այլոց հետ կ'ընէ «ի յերկուցարեւանք» որ երկն ի կողմն Տեսան շինեցաւ երկեղնի, քանից ջրովն ծնանիմք վերստին աւազանաւ, եւ արեամբ սնանիմք ճաշակելով զնա», Կ. Պոլսոյ Հայրապետ ուրիշ տեղ կ'յանդիմանէ իսկ զանոնք» որ ջուր կ'խառնեն Տիրու բաժակին (Մկն. Մտթ. հտ. Գ. էջ 671), Ոսկերեւանի, (Գր. Նիւսապրի, Եփր. խորի եւ չիմ գիտեր զեւ. որուն) ընծայուած վկայութիւնը կրկին եւ կրկին կարգաւոր Հանդերձ կարող չեղայ իր. Վ. ին փորու իւրից նպատակաւ բաժանազամ տեսնել: Որով ինքն ուրիշ բան չի մնար, եթէ ոչ զարմանալ թէ եւնչու այդ վկայութիւնը յոռաւ բերած է: Վասն զի կաթողիկէ վարապետութեան ամենեւին հակառակ չէ, որ կը քարոզէ իսկ յայտնապէս թէ ջրով մնար կը ծնանիմք միլոտեւելով եւ քրիստոսի (մարմնով ու) արեամբ կը սնանենք ի խորհրդեան գոհութեան Ոսկերեւանէ մէջ բերուած մէկալ կողորդ կատարեալ առեւտակ մը նկատուած է ջրոյ հակառակորդներէն, որուն կ'ապախին նաւաբեկութենէ զերծանելու համար: Դիւանալով որ զուր է կրկնել այն մեկնութիւնը՝ զոր սուրբ հայր մկնիչը Ոսկերեւանի այս խօսքերուն ընծայած են, ըստ որում ոչ Սեդրակեան ոչ ալ իր. Վ. գոհ են այն մեկնութենէն ստիպուած ենք դիմել ինքնին իսկ Ոսկերեւանի, որ տեսնենք թէ արդեօք ջրախառն պատարագելու վրայ յիշատակութիւն մ'ունի, Բանալից սուրբ Հայրապետին Կորնթիոսաց Ս. Թղլոյն մեկնութեան իմի. ծանր, որուն հայերէնը գծախտաւոր չգտնուելով՝ ստիպուած ենք յունարէն թարգմանել: Ոսկերեւան զննելէ վերէն Ս. Պողոսի հետեւեալ խօսքը թէ «բաժակն օրհնութեան զոր օրհնեմք, ոչ ապաքեն հաղորդութիւն է արեան քրիստոսի», այսպէս յառաջ կը տանի. «Οτι τοῦτο τὸ ἐν ποτηρίῳ ὄν, ἐκείνῳ ὁστί τὸ ἀπὸ τῆς πλυσίδος ῥέουσας, καὶ ἐκείνου μετέχομεν.» Ապահովութեան համար զննենք թարգմանութիւնը. «Այն որ բաժակին մէջ կը գտնուի է քրիստոսի կողմն

վաղածը եւ մենք ասոր հաղորդակից ենք:» Հանրէ ըսել թէ քրիստոսի կողմն հասածը «բէ՛ւ եւ ջուր», ըստ այսմ քանի որ ըստ Ոսկերեւանի ասոք բաժակին մէջ գտնուած տարրերն են, ալ տեղիք չի մնար պնդել թէ Ոսկերեւան ջրախառն պատարագողիցը կը յանդիմանէ: Ոսկերեւանի այս խօսքը կը յանձնենք կարգաւ նա եւ Սեդրակեանի, որ իւր յիշեալ երկին մէջ (էջ 458) այսպէս կը գրէ. «Յետ խառնելոյ աստուածք բաժակի մասին երգած տրական խօսքի հետ միասին գործածուած կայ արգեօք մինչեւ հինգերորդ դարն ապառն յայն հեղինակներից մէջ ուրիշ գրուած ում եւս թէ այդ առողջ միայն եւս երեւոյն է»:

Քանի որ ըստ իր. Վ. ի յառաջագոյն ոք միայն Հայոց այլ եւ ընդհանուր էկեղեցին անապակ կը պատարագէր, ուսկից մտաւ ջրախառն պատարագելու սովորութիւնը եւ այս ատիկանի ընդհանրացաւ: Այս հարցումը իր. Վ. ը ամենեւին նեղ չի ձգէր. կը բանալ Պատկերաբարութիւնը (էջ 302) կամ Հանդիսարանը (էջ 338) եւ կը պատահուին. «Տիրով կողմն բնած ջուրն ու արեւը», նոյն իսկ տառաշին կարերում, քրիստոնէից միջոց կ'զբարեցնէին: Առաջին անգամ ըլլալով այն տեսակետէն ծածար, երաւ Հռովմայ Աղեքսանդր Եպիսկոպոսը (Բ. դար) ջուրի կիրառութիւնը հաստատելու, «հրամայեաց խառնել ջուր ի գինին վասն արեան» ըլլայ, որ բնեցին ի կողմն քրիստոսի, Ուստի յոռաւ չկարող: «Առաւմտեանց միշտ մանուկ էին Հայք», ըսած է Գաթրեւան իւր Պատարագամատուցին մէջ (էջ 21): Գիտնական վարդապետին այս խօսքը զեւ մինչեւ ցայժմ շատերուն վրայ կը հաստատուի: Բայց ինչէն է որ այս մանկութիւնը իւր չափ հասակը չ'աւելոր: Ընդհանրապէս պատարանած կ'ըլլայ, եթէ ոչ առաջինայ զէպքը մանաւառ ըլլով մերձեցնենք: Եթէ Մատթէոս արքեպիսկոպոս Տեղեանի Հանդիսարանի, Սեդրակեան Եպիսկոպոս երկասիրող Պատկերաբարութեան եւ Երուանդ Արքայապետ գրիչն Անապակ բաժակի «ուսումնասիրութեան» Աղեքսանդր Բահանայապետին ընծայուած արարողութեան զէպքը բերել վաւերական պատմութիւն հասարակութեան առջեւ չդրած՝ իւր արդարաբարով մարդիկ ու քննադատը, քիչ էր աղբիւրները զննէին, որոնցով այս զբոյժը ծագած է, այսպէս շարաւոր չէին մտրորք եւ մտրոյցներ: Աղեքսանդր Ա. Բահանայապետին

1 թէ ինչ աստիճանի Սեդրակեանէն ազդուած կը չրէ իր. Վ. հետեւեալ կոչման սխալն յայտնի է Սեդրակեան (էջ 302) Ոսկերեւանի (Մկն. Մտթ. հտ. Գ. էջ 108) ինչում մը կ'ընէ: Իւր թէ այս հարցումը յախառն պատարագողները կը հիշատակէ եւ ինչում ըսած խօսքերուն վերջը 67 թիւը կը դնէ: որպէս զի ընթերցողը իւր Պատկերաբարութիւն վերջին 67-ր, ծանոթութեան մասաւոր բնագոյ. Կ. Պոլս. Ոսկերեւանի յառաջ բերուած հինգերեւոյ վկայութեան էլի կարծելով իւր ընթերցողները Ոսկերեւանի 67-ր, էջին կը զննէ:

2 Հմմտ. Գաթրեւան-Տաշեան, Սքրպան պատարագամատուցը Հայոց, էջ 21:

3 Ա. Կոր. Ժ. 16:

4 Johannis Chrysostomi opera omnia, Պարիս 1732, Հատ. Ժ. էջ 212:

5 Նոյն իսկ այս ինչորն ընելու ամենին պէտք չէր ունենար Սեդրակեան, եթէ մեղեանք տեսելութիւն չունէր ընդգծել կաթողիկէ Եկեղեցւոյ (ինչպէս ինքն եւ իւր արձագանք իր. Վ. կը համարէ թէ ունի Գաթրեւանի առ իշք. Եկեղեցին) եւ կարգար իւր անշափա ասած Գաթրեւանի «Հիմնական տարբերութիւնը, ուսկից կրնար տեղեկանալ այն բազմութիւն վկայութիւնները, զորս Գաթրեւան ի նպատակ խառնելու բաժակին յոյն հայերէնի մէջ կը բերէ: Որ. ՄՍ. Ս. Յուստինի (էջ 200 եւ չի.), Ս. Իրեւնոսի (էջ 205), Ս. Գրիգոր Նիւսապրի (էջ 215) եւն. եւն. Հիմայ թող ընթերցողը դատաստան ընէ թէ մեղեանք Գաթրեւանն է, որ ջնարարութեան համար կը կուգի, թէ անոր հակառակորդները, որ ամեն ճիշդ կը թափանչ ու ճշմարտութեան խառնուող հանդիսանալու:

գործունեութեան վրայ գրուածները ինչպէս նաեւ իւր անուան բնծայութեամբ նստանքներ յետագայ դարերու մէջ գարբերուած են: Համեմատել Անաստաս Գրապետի¹ Լուիսպարնզի², Պլատինայի³ եւ այլոց⁴ գրութիւնները, որոնց մէջ այս փառնապապի տիկնի ընծայութեան կը գտնենք ոչ միայն բաժակի մէջ ջուր խառնելու, այլ եւ քաղցիկ հոգով պատարագելու, որ հնաժողով գործածութեան ... պատուէրները, ամենն ալ առանց հիմանք: Սակայն եթէ տակաւին Ե. Վ. եւ ընկերը կը պնդեն թէ իրենց յառաջ բերածը պատմութեանն ճշմարիտ է, այն տակն իբր արամաբանօրէն խորհող անձինք համարելու համար ստիպուած են ընդունիլ, որ նաեւ բաղարը հացով պատարագելու հրամանը, զոր այն աղբիւրք կ'առնէր, որոնցմէ կը բխէ ջրախառն պատարագելու կարծեցեալ հրամանը, պատմական իրողութիւն է: Որով կը հետեւի թէ անխորհ հացով սուրբ խորհուրդը կատարելը աւելի նոր է քան խմորան հացով պատարագելը: Ուստի Էջմիածնական եկեղեցին, որ իբր միշտ հնազանդին պաշտպան կը բարեբանօրէն, անխորհ խմորի փախելու է, բայց ամենն յառաջ էր. Վ. եւ ընկերը: Եր. Վ., Սեգրակեանէն նշանախեցիւ Ժ'իսկ վար շնորհուր համար իւր "ուսումնասիրութեան" մնացած առգերը կ'ուղղէ ընդդէմ Գաթիբըճեանի: "Հ. Գաթիբըճեան բռնազբօսիկ մեկնութիւններով եւ արհիւ ջրորինքով կը զգնի" վերնադաս դասուրդ մակարդին տակ (Պարզմ. էջ 14—15) Մաւկարացեացի մէկ համարը (Բ. Ժ. 40) թարգմանաբար առաջ բերելով իր երազակներէն մէջ գտնել Հռոմէական յատուկ եղած սոցիոլոգիան մը հայ եկեղեցւոյ մէջ ալ: "Այ՛, որ գինին կը խմէ առանձին կամ ո՛վ որ ջուր կը խմէ առանձին, անարգ է: Գինին ջրով խմոնք աւելի կ'ընէ անոր շնորհքը... Օ՛, մոլեռանգութիւն յոյժախ կը միտաբնէ գիտակցութեան պայծառութիւնը եւ կը նսնայցնէ հանձնաւորն փառքը: Ըստ Ս. Գրքի իմաստին անարգ է ոչ թէ խմողը, այլ խմելը: Իւր կարողութենէն վեր խնդրոյ մը վրայ ինչո՛ւ Եր. Վ. ծանրանալու շքեգի կ'ընէ, մինչ ատով խնդիրն իր վրայ ծանրանալով՝ զինքն այսպէս կը պնդուի կ'ընկճէ: Լուսազոյն կ'ըլլար եթէ անապակ պատարագի "ուսումնասիրութեան" վրայ ծանրանար, եթէ Եր. Վ. քիչ մը՝ չըսէր զբարբար գինար, այլ միտ գնէր, հայերէն սուրբ Գրքը խօսքն այնպէս կը հասկնար, ինչպէս Գաթիբըճեան: Որով հետեւ հայերէն սուրբ Գրքը իմաստին համաձայն ոչ թէ խմելը այլ խմել անարգ է: Գինեք զբարբար, որ ամեն ոք դատաւարան ընէ: "Ձի որպէս զգինը որ անանիկն ըմպիցէ եւ զարձակը զվար առանձինն, անարգ է": Արդ կը հարցնենք. միթէ զբարբարանք Գաթիբըճեան կը սխալէ թէ Եր. Վ.: Թե՛ մղորդող վերջինն է յայտնի է. վասն զի

եթէ ոչ թէ խմողը՝ այլ խմին անարգ ըլլար, հայ թարգմանիչն այսպէս փոխած ըլլալու էր: "Ըմպին զգինի առանձինն եւ զվար առանձինն անարգ (ինչ) է", իսկ թէ յուշանքն բնագիրը *πολύμιον* (եւ ոչ թէ *πυλμιον*) է, որ կը նշանակէ փառափար, Գաթիբըճեանն պէս յուշագետ մը Եր. Վ. է մը սորվելու պէտք չունէր:

Սեգրակեան եւ Եր. Վ. կը յիշեն ի վերջոյ Գաթիբըճեանի մէկ արագբութիւնը, զոր բաժն է Մանդակունի կաթուղիկոսին ընծայութեամբ Ի. Բ. Գ. Ժառին մէջ: Սրամիտ կրնար ըսուիլ այս սրբաբարութիւնը, եթէ միայն ապագրին վրայն բառական ըլլար, բայց Մանդակունւոյ ուրիշ ձեռագիրներն այս սրբագրութեանն այնչափ կողմն չեն: Արդէն Հայոց եկեղեցական հետազոտութեան մէջ հսկում բանաստեղծ մը Բազմապէսի մէջ ցրց տուաւ, որ Մանդակունւոյ ձառին այս աղաւաղուած մասն առնուած է Ոսկեբերանէն: Իսկ Եր. Վ., ինչպէս միշտ, հոս ալ առանց աղբիւրն յիշելու կը գրէ յաղթանակաւ իբր իւր մտաց ծնունդ, թէ Մանդակունւոյ այս ձառը "իւր կարեւոր մասերովք Ոսկեբերանի կտոր է" (Մին. Մատթ. Գ. էջ 107):

Ինչպէս յոբորաւանք սկսած է Եր. Վ. իւր գրութիւնը, նոյնպէս ալ կը փակէ զայն. կ'ենթագրուի սխալներն"՝ իբր հաւատարիմ ընկերը:

1 Սեգրակեանի այս խափն յետոյ իմանք համար յառաջ բերած լեզուական ցոյցմանց չենք ինքնուր հասանել: Առ այս հինք օրինակ յիշած է Սեգրակեան, որ են. "Յիսուս ձեռք ի կերպիտու խնցիւն արձնելու", "Առ հերկահար եւ սոցիոլոգիան կ'ը ոչ արտուած եւ կատարէ", "Ձեն զօրուս է լուսաւը յորժամ զարձակ ըրտու լինի", "Ար՛ որ հեռանաւ ի գինէն", "Ի միտս քո խորհիւ, եթէ վաղէն հեռանաւ՝ կը զկամ անին ինչ կատարեմ", Առաջին եւ երրորդ օրինակներուն շնոր բառը, որ զիջողական զարհուրեցեաց եւ, ակեղարու է (ս. Մին. Մատթ. Բ. Ի. Ե. էջ 709): Երկրորդ օրինակին մէջ հերկահար բառը նշանակէ զատակաւն է (Ոսկ. Եւ. Ի. Ե. էջ 318), արտուած եւ կատար լեզուէն զատակաւն ջով չեն հանդիպի, բայց Մանդակունւոյ մը ներքին երգգործածել առանց առկա բան զառնալու: Իսկ թէ մեկու օրինակներն ինչո՛ւ յառաջ բերած են կը մնայ ինչ անձնութիւն: Եթէ մեր մասնաւոր գրաց յետեւութեան լափք Սեգրակեանինն սեւանիքը, Եղիշէն, Փարպեցին, Սերեւս Բով բարեւ ամենն ալ շարէ զար քնելու հարկ պիտի ըլլայ. վասն զի քիչ շատ ամենքն ալ առկաւորութիւններն ունին, Մանդակունւոյն ունեցածներն եւս անքին:

2 Համեմատութեան համար զնենք մեր մասնաւոր գրարեւ խառն բովանդակող երեք ձեռագիրներէն լուսադիտին այս կարեւն նկատմամբ ունեցածը. Արդ մը ինչ իրեւ է լոյ ինչ հայ հայեցիւ եւ մը որպէս գգինի տեսնիցեալ, զի ոչ միայն տեսանելի ինչ է ահաբարութիւն խորհուրդին, այլ իմաստիկ զօրութիւն աստուածային: Յետեւն զվարկութիւնն, ալ եթէ լոյ ըլլար, այլ զպզկին սուրբ ի վերայ ծարա հանգստեալ (Թե. 224, Թ. 2, 343):

3 Ս. Մատարագի օրերն, տեսնիք եւ Ժամբի ի Հ. Վարդանայ զատուանայ Բ. Մ. Պ. Կ. Ե. էջ 12 (հանդէս ի Բովանդէ. եւ յաւելելու):

4 Մեր մուգրի. Թ. 364 ձեռագիրք Թ. 1598, այս ձառք Թովան Ոսկեբերանի կ'ընծայի:

5 Ունիւորները Ժ. Բ. Գրքին մինչեւ Ժ. Գ. Գրքը կը գնէ, մինչ Ժ. Գ. Գրքին կ'ընեն հաղի հիմ գրուեցաւ այս միտարութեան: Գունի Ժողովք, յորում ներքեւ Գ.

1 Vitae Romanorum Pontificum Հռոմ 1818 յնդհանր Ե.
2 Vit. Pontif. 7.
3 Historiam de vitis Pontificum Romanorum Վ. Ե. 1562, ի հատուան Սեգրակեան Ե.
4 Acta Saecretorum, Սեգր. Ե. Ե. XX Ե. Ե. 3 Մայիս, էջ 367:

ցվածանան՝ « ուսումնասիրութեան », ուղեկցած են, կը բողբէ եր. Վ., որ շնն ուզեր ընդունիլ, թէ Հայոց եկեղեցիէ հնազանդին ետեւէ կ'երթայ, մինչ կ'ստուգիկէ եկեղեցին նորագոյնն է որ կը պայտապանէ եւ կը դործադրէ: Բայց լի յուսով կը գիմէ ապագայ անկողնակալ քննութեան մը եւ կը յաւայ որ լսելի ըլլայ: Սակայն թող գիտնան եր. Վ. եւ համախոհք, որ ցորչափ պահուակ կը կուսին առողջ մտաց, որ ցորչակալ քննադատութիւնը որ ասոր հպատակն է եւ ասկէ պիտի աւանդորդուի, զիրենք եւ իրենց քարոզները ոչ թէ միայն պիտի չլայնապանէ այլ պիտի պահաւանգէ: Իսկ թէ թիւն է առողջ մտաց հակառակ կուսիլ, եր. Վ. խնջելու պէտք չունի, վասն զի այս արուեստին մէջ բաւական ճարտար գտնուած է, թէպէտ ընդ առաջնորդութեամբ ճարտարագոյններու: Հ. Վ. Հ.

ՔՐԻՏԻՆ ՈՒ ԿՈՂՈՄԵՐԻՆ

Ուսումնասիրութիւն այս տարւան 2. թուին մէջ (տ. էջ 51—53) մատենագրաց եւ ժողովրդական համայն ու միջնա դործածութենէ կամ հակադէմէ հետեւցուցած եւ ապացուցած էինք, որ քաղի բառն է = *populus pyramidalis*, իսկ իւլ-միւլ-միւլ = *populus tremula* — այժման բառարան յօրինողներուն եւ բուսաբաններուն վարդապետածին մէջ հակառակը: Այն մեր ապացուցները շատ համոզիչ գտաւ: Մուրճ, ամառներն (տ. թ. 2—3). « Բազմակից, ամառներին եւս կարծեց թէ Հայկական Բառարանին ըստին այլ ծիշդ մեր ըստին է, եւ թէ մենք զՆԲ. իբրեւ թէ սխալ հասկցած ենք: Այս Բազմակիցի ըստին. — « Հայկական բառգիրքը բարձր ծառին սահման տուած միջոց կը դործածէ ուլ-լէլէլ: Ըստ նման բացատրութիւնը զոր չէ դրած կաղամախի մեկնութեան մէջ. այսպէս « բարձր... ծառ... ուլ-լէլէլ: Ըստ նման, եւ անբնիկ շորդ զիւրաբար ի հոգի, որ լինի ի ջրբորի տեղին, որպէս զուռի: Իսկ լէլ-լէլէլ: Ըստ նման ծիշդ այն է ինչ որ ուսումնականները pyramidalis բառով կը բացատրեն: Թողուածագիրք այս նկարագրական բացատրութեան շատ ուշ չէ դրած, որուն համար ալ անհնար երեւցած է իրեն որոշ բան մը հասկնալ եւ իմանալ անոնց տարբերութիւնը: ... Կ'ըսուի թէ իսկ-լէլէլ: Ըստ նման ծիշդ այն է ինչ որ ուսումնականները pyramidalis բառով կը բացատրեն: Բարձր է. հակառակը պնդող չկայ արդէն: Հապա տերեւ-ի լէլ-լէլէլ-լէլ է հոյզի ծիշդ այն չէ, ինչ որ ուսումնականները tremula բառով կը բացատրեն: Բաց ասկէ՝ նոյն բառգիրքը « կաղամախի բառին սահմանը տուած միջոցին՝ կ'ըսէ, ծառ-լէլէլ է լէլ-լէլէլ: Լայն = *pyramidalis*, որոյ տերեւ-ի լէլ-լէլէլ-լէլ է

հոյզ = *tremula*... Արդ՝ *populus մի* որ թէ *tremula* եւ թէ *pyramidalis* նկարագրական սահմանները միանգամայն ունի, « բարձր, է թէ « կաղամախի: — Ըստ այսմ ինչպէս յառաւորդի՝ նոյնպէս եւ այժմ իրաւամբ կը հետեւցնենք թէ Հայկական Բառարանին տուած մեկնութիւններէն անհնար է որոշ բան մը հասկնալ եւ իմանալ անոնց տարբերութիւնը, որպիսի ալ որ մարդ չտեսչ. գէտէ: — Սակայն անցնիք բուն խնդրին: Կը լինին անշուշտ ընթերցողները, որ այս « կաղամախի, եւ « բարձր, բառերուն խնդրին առեւել: Թերթիւ նախորդ թուին մէջ Մեծաւոր Բնագրատունն ալ յօդուած մը հերքելիպաճ էինք, — պարզապէս անոր համար՝ որպէս զի « Հանդէսիս խմբագրութիւնը յաւառ չկարճուի: Վասն զի այն դրուածքը մեր տեսութենէն նշանակալից մ'իսկ փոխել տալու զօրութիւնը չունենալէն զատ մեզի դժմ հակադասելով Հանդէսը՝ մեր ըսածները կը հաստատէ... « Իբրեւ բնագրատունութեան սիրահար՝ կ'ըսէ Մեծ. Բնագրատունը, ուշի ուշով կարդայի յօդուածը, եւ յօդուածագրին յառաւորդած եղբակացութեան՝ մէջ հակառակ եղբակացութեան յանգեցայ: — Տեսնենք: Մենք դուստարբարաններու եւ մատենագրաց միաբան վկայածէն, իմացածէն ու հասկցածէն սա եղբակացութեան յանգած էինք թէ իւլ-միւլ-միւլ է *populus tremula*, մեզի սղիւնն անգամ գողողող տերեւներ ունեցող՝ չբարձր ծառ մը որ անտառները կը բուսի, եւս: 25նք կրնար հասկնալ թէ ինչպէս մեր յառաւորդած եղբակացութեան՝ մէջ հակառակ եղբակացութեան յանգած է Մեծ. Բնագրատուն, երբ Rouantի բառգրքէն ընդդէմ մեզի յառաւորդէր իր բերէ իւր ամբողջ յօդուածին մէջ գրեթէ սա միակ փաստը՝ որ մեր ըսածը կը հաստատէ. « *le tremble, ou peuplier tremble* (= *p. tremula*), c'est le seul peuplier qui se reproduit spontanément dans nos forêts. » Այս միւլ, — երբեք մեր հաստատածը Մեծ. Բնագրատունն ալ կ'երկրորդէ: « *Populus tremula* կը գտնուի անտառներին (տ. ՀԱ. էջ 222), Ուրեմն Եւրոպ. Բոգուածագիրքն ոչ թէ մեր յառաւորդած եղբակացութեան՝ ծիշդ հակառակ եղբակացութեան յանգած է, ինչպէս կ'ըսէ, այլ մէջ մեր երկն-ցոյնիւն. սա տարբերութեամբ միայն որ Մեծ. Բնագրատունը *populus tremula* բացատրութեան բարձր անունը կու տայ: ասկայն ինչ հեղինակութեամբ, ինչ փաստերով եւ որով իրաւամբ. — ժողովուրդն եւ գրականութիւնը իւլ-միւլ-միւլ գիտեն: — Երբեք տպագրուած էինք թէ *populus pyramidalis* Բարձր, որ *populus pyramidalis*, իսկայն Բարձրի Բարձրի կամ Բարձր անունը տուին. » (էջ 221ա), *P. italica* կամ *pyramidalis* Եւրոպացոյ համար իւլ-միւլ-միւլ կրնայ ըլլալ, որովհետեւ իտալացիներն անոնց երկիրները տարածուած է, բայց ոչ մեզի համար: Վասն զի այս ծառն « իտալական » ըլլալէն յառաւորդէր եւս հետեւորդէր եւ հոյ-լէլ-լէլէլ:

Երկուք Թուրք հետ միացաւ, Ներսէս Բ. Ստարակցոյն կ'ընծայէ, եւ Երևոյցէն մէկ քաղաք խառն խառն խառն տարւան ըստին է: